

Hedernes Opdyrkningshistorie.

En indledning.

Af Søren Alkærsig.

I den lille jubilæumsartikel i årsskriftet for 1928 blev det stærkt understreget, hvor nødvendigt det er, om vi ellers vil have et levende indtryk af de gamle hedeopdyrkeres arbejde, deres bekymringer og deres sejre, at vi snarest muligt får dem til at fortælle derom og får det noteret op, thi ret længe varer det ikke, før de sidste af dem siger os farvel. Det er ikke for meget sagt, at dette er en af de vigtigste Opgaver, som de historiske samfund i Ribe, Ringkøbing, Vejle og Viborg amter foreløbig har.

Nedenstående kunde være en slags indledning til en sådan opdyrkningshistorie, hvad enten denne nu bliver en sammenhængende større afhandling eller en række mindre fra de forskellige egne. Selve materialet må samles, mener jeg, af folk, som er hjemmehørende på stedet, så kan der siden forhandles om, hvor meget og af hvem det indsamlede stof skal bearbejdes.

Hvis man gennem historien og de beretninger vi har fra mands minde iagttager et folk, der er ifærd med

at tage sit land i besiddelse, opdyrke det, så ser man, at dette sker i høj grad *stødvis*. Det er let at se i lande som Norge, Sverig og Finland, fordi flere faser her er gledet os forbi endnu i mands minde og bevægelsen går videre den dag i dag. Men også i vort eget land ses denne opdyrkning at foregaa i perioder. Vi mindes kun den sidste, som har varet siden 1850—60 og som nu er ved at være afsluttet, men tilbage i vor historie kan vi meget tydeligt se ialfald én til, og ved hjælp af nyere og moderne kilder kan vi skimte andre der bag ved igen.

Det ligger da nær at antage, især da afstanden mellem disse opdyrkningsperioder kan være ret stor, flere århundreder, at der skal være *visse forudsætninger* tilstede, for at et sådant fremstød mod landets uopdyrkede og ubeboede egne kan finde sted, og ikke én forudsætning, men flere. Og at det ikke kan nytte, at én af disse er tilstede, når de andre endnu ikke er indtruffen.

Den første forudsætning er, at *befolkningen vokser*, thi fremskridtet kommer aldrig indefra alene, der skal en ydre anledning til, et vist tryk, ellers påtager mennesker sig ikke de byrder og den møje, som følger med dette at dyrke nyt land op. Men skønt dette tryk kan være pinagtigt nok, så viser det sig dog, at dette alene ikke helt kan klare det. På et tidligt tidspunkt i vor historie, i det 8. årh., tager landets befolkning stærkt til, en talrig og kraftig ungdom presser på og vil have plads, og det synes også at medføre en ikke ringe nyopdyrkning, men ikke en tilstrækkelig, thi andre ligeså nødvendige betingelser manglede. En meget stor part af denne ungdom — og vistnok efterhånden så mange, at den begyndte opdyrkning gik helt i stå — glider ud over landets grænser på handels og vikingetog, især de sidste, som jo mere og mere fik overvægten.

Af disse andre betingelser skal først nævnes, at det maa være, hvad vi kalder *en fremgangstid*, d. v. s. at arbejdet med jorden og dyrene kan give en del mere end af hånden og i munden, et vist *overskud*, hvad enten dette nu stammer fra, at varernes værdi stiger (i ældre tid som byttegenstande) eller udbyttet af jorden bliver større, eller (som oftest) begge dele. — En tredje vigtig betingelse vil vi nævne med det samme: at bygninger og klæder, men navnlig *redskaber* (i nyere tid tillige maskiner) forbedres eller helt fornyes ved nye opfindelser. Dette kan jo godt siges at være indeholdt i selve fremskridtet, men det er dog noget så uhyre betydningsfuldt, at det må nævnes som en selvstændig faktor.

Når altså sådan i det mindste tre ting skal indtræffe samtidig for at et nybrud af landets jord skal kunne finde sted, så forstår man, hvorfor disse nybrud, i ældre tid især, er så meget sjældne. — Ganske vist har de tre faktorer vistnok nogen tilbøjelighed til at følges ad, men erfaringen siger os dog tydeligt nok, at altfor ofte indtræffer det samme som i vikingetiden, at den første faktor, befolkningspresset, stiger til sprængning, uden at dermed følger et tilstrækkeligt fremskridt; thi menneskelig vilje og handlekraft er vel mægtige kræfter, men de er ikke almægtige. Navnlig tidligere i historien har de mødt uoverstigelige hindringer, ofte når sejren var mest nødvendig for det heles vel, og da må befolkningsoverskudet glide ud over landets grænser på fredelig eller krigersk vis, hvis ikke pestsygdomme eller krig i landet selv påny indskrænker det. Ja, selv i vore dage, med vor mægtige teknik til hjælp, ser vi ganske det samme.

Det er sandsynligt, at hvert lag af *stednavne* betegner et sådant nybrud af dansk jord. Dette gælder nok både -ing, -sted og -løse, hvordan det så hænger sammen med -lev. Men vi ved endnu kun lidt derom. Kun for de yngste lags vedkommende er sagen klar nok. Byer med endelsen -torp, -rød, -bøl, -skov m. fl. betyder det sidste store nybrud før vor egen tid, det er sandsynligt, at da blev den dyrkede jord udvidet til det dobbelte, men det er 7—900 år siden, og et lignende tidsrum har der måske også før været mellem sådanne fremstød. Da skabtes *hjulploven*, det redskab, som først af alle skulde muliggøre et større udbytte. Sandsynligvis også *trillebøren* og *plejlen*, disse for den tid — i forhold til det hidtil brugte — så uhyre arbejdsbesparende redskaber. De første spor af *vekseldrift*, såvelsom af *teglbrænding* og *jærnudsmeltning* hører sikkert også den tid eller den følgende til. I slutningen af 17. årh. kom dertil leen og *jærntænder* i harven, men ellers har hin tids slægter levet på de nævnte fremskridt, lige til den moderne agerbrugsteknik efter 1850 medførte mærgling og dræning og bedre redskaber (svenskarven dog indført noget tidligere, såvelsom enkelte svingplove). I mellemtiden, men navnlig i det mørke århundrede fra Kr. 4's deltagelse i 30'årskrigen og til den nordiske krigs slutning (1625—1721) er befolkningstallet såvelsom andre fremskridt holdt nede af krig og pest og anden elendighed.

Først i årene efter treårskrigen begynder fremgangen påny — måske dog så småt allerede i 40'erne. Først ved den tid var redskaberne så meget forbedret, at man kunde gå igang med de svære lerjorder, som aldrig før havde været opdyrket, og som helt eller delvis havde været skovdækkede. Udmarkerne blev ryddet for buske og sten, et uhyre arbejde, thi de lå hen som de havde ligget fra oldtiden af. Mindre mosehuller og andre vand-

samlinger blev opfyldt eller udgrøftede, man kan endnu, f. eks. flere steder omkring Vejle og Kolding, se sporene af dette arbejde og hvorledes det er gået for sig.

Og da begynder også *hedens opdyrkning* i større stil. — Man må selvfølgelig ikke forestille sig, at dette arbejde nogensinde var gået fuldstændig istå. Det var i det væsentlige gået sådan, som forf. husker det fra sin barndom: Når man færdedes paa grænserne mellem mark og hede traf man snart indhug i heden af nyopdyrket jord og snart gamle agre, der var ved at springe i lyng igen, — eftersom der var råd og driftighed. Sådan gik det i større stil for hele folket. I fredelige og økonomisk nogenlunde gode tider blev der erobret agerland fra heden, men når ulykkerne indtraf (og evnen dermed blev mindre), som krig, pest og misvækst, så tog heden sit tilbage. Man behøver tilvisse ikke at gå tilbage til »den sorte død«s tider (som det gerne gøres), for at finde årsagen til den »furskårne« jord (forhen opdyrkede), man kunde finde i hederne, og som forf. flere gange har det. Det meste af den, der har været i mands minde, stammer sandsynligvis endog fra en så sen tid som de fattige tider i 1820—30'erne. Thi det er ofte forbavsende så hurtig man glemmer, og vel ikke mindst genvordighederne.

Hedens opdyrkningshistorie må deles i to perioder: den før 1899 (lov om jord til landarbejdere) og den efter, d. v. s. opdyrkning uden og med offentlig hjælp. Deraf er den første periode, der strækker sig over c. 40 år, ikke blot den interessanteste, men også af langt den største folkeoplysende betydning. Alene af den grund betyder den også mest økonomisk. Men der er også andre og mere iøjnefaldende grunde til, at den økonomiske værdi af dette arbejde er størst i den første periode. For det første er det alt i alt den bedste jord,

der dyrkes op i disse år, og dernæst er det meget betydelige Arealer. Man regner, at vi omkring 1860 havde c. 100 □ mil liggende i hede alene i Jylland. Deraf skal være c. 40 □ mil tilbage endnu, 20 □ mil er opdyrket eller beplantet i dette århundrede, og i forrige årh. altså 40 □ mil. Deraf har hedeselskabet beplantet de 10, mens altså 30 □ mil er opdyrket af private folk og uden nogen som helst offentlig hjælp. — Dertil kommer så, at redskaberne dengang var langt ringere end nu, og (især) at metoderne var primitive og lidet frugtbringende, fordi oplysningen om de rigtige fremgangsmåder var så ringe. Man vidste eller blev hurtig klar over, at heden efter opbrydningen skulde ligge hen et par år for at udluftes og at der så skulde *mærgles* om det på nogen måde var muligt; men hvad jorden ellers krævede af næringsstoffer, særlig hvad *heden* skulde have og slet ikke kunde undvære, om den skulde vedblive at give en nogenlunde afgrøde, derom vidste man aldeles intet. Det var der derfor ogsaa de mærkeligste blandinger, som agenter og andre spekulanter kunde narre i folk som god »kunstgødning«, en trafik, der vistnok kulminerede, da en mand i N. Vium hittede på at lave kunstgødning af brunkull! Forf.'s fader kørte i sommeren 1877 masser af hedetørv — flere hundrede læs — på et stykke nyopdyrket hedejord og brændte dem af der! et uhyre arbejde, først at få tørvenerne gravet, dernæst at faa dem kørt og afbrændt, og altsammen forgæves, vel snarest til skade, ialfald på den jord, tørvenerne blev taget fra.¹ Det var da et held,

¹) Denne »forbedrings«metode er så gammel, at den endog omtales hos Virgil. Det er dels *nødvendigheden* af at bruge ild (skov- og hedeopdyrkning), dels sikkert ogsaa forestillingen om ildens velsignende magt, som holder teorien levende. Endnu i alle vore amtsbeskrivelser (omkr. 1830) omtales forsøg dermed, iøvrigt foranlediget

at de to ting, fattigdom og forsigtighed, satte ret snævre grænser for den slags eksperimenter. Men at de mislykkedes, var til ikke ringe skade, da de virkelige kunstgødninger og andre forbedringsmetoder begyndte at komme frem. Noget hjalp det, mindes jeg, når det rygtedes, at *Dalgas* havde anbefalet en ting, så måtte det jo vistnok alligevel due. Det var efter hans anvisning, at min fader i vinteren 1877—78 forberedte et stykke mose til dyrkning ved at køre sand på. Der var vistnok i det hele stor tro på, at der kunde komme noget ud af heden og endel af moserne, når bare man vidste hvordan.

Fattige var de fleste af disse hedeopdyrkere, men ingenlunde alle. Denne tale om de fattige slidere kan overdrives. En meget stor part af den i hin tid opbrudte hede, hvor meget kan vel ikke nu oplyses, er opdyrket fra de gamle bosteder, hvor man, trods det fattige udseende i hjem og klæder, efter forholdene sad rigtig godt ved det på grund af utrolig sparsommelighed og hårdt arbejde — det man havde lært i de trange år i 20—30'erne, om man ikke kunde det før. — Når forårsarbejdet var tilside, så blev ploven sat i et nyt stykke hede, ved markgrænsen eller længere ude; eller den forhen opbrudte hede blev pløjet påny. Sten — massevis — måtte brydes op og køres bort, der skulde mærgles om det var muligt, og så kunde heden — gerne efter 2—2½ års forløb — give de første afgrøder: rug og kartofler. Siden kunde der bygges en lade derude, og når tiden kom, d. v. s. når et af børnene giftede sig, så kunde der bygges »sals« og »kjørres«, og så stod der et nyt hjem. På denne måde — man kunde kalde det den *organiske* — gik det til i tusinder af tilfælde, og sådan er det

ved spørgsmål fra landhusholdningsselskabets side. De fleste synes endnu dengang at være troende overfor metoden.

forresten gået til den dag i dag. — Men i andre tusinder af tilfælde gik det anderledes til. Når to unge fattige tjenestefolk giftede sig — hun havde måske nogle klæder og en seng, måske også et par får med lam, og han havde sparet sammen til en ko — da var det i gamle dage og i Vestjylland en sikker ting, at det nye hjem, der nu skulde dannes, skulde være et *selvstændigt* hjem. Og så var der i de fleste tilfælde ikke anden udvej end at bryde et stykke hede op og bygge hjemmet der, *ganske* på bar bund, og det både hvad jord og bygninger og alt andet angik. De kår, som sådanne mennesker gik ind til, var da også af en sådan art, at nutidsmennesker ikke kan forestille sig det. Det var en ildprøve for dem der var stof i til foregangsmænd. De blev hærdet til at udrette det næsten overordentlige. Nogle af dem har bygget 3—4—5, ja op til en halv snes hjem, dels til deres børn, dels til andre. Deres kræfter syntes uudtømmelige. En kendte jeg, som begyndte på en hedegård i 1853, der var to stude og tre køer og 350 td. land! Da jeg i 1901 besøgte ham, var så godt som alt opdyrket, han kunde vise mig en hel koloni af nye ejendomme omkring sig, seks ialt, der boede hans børn. En sådan mand kan vel nok siges at have »bygget sit land«, næsten fremfor nogen anden, og det uden at nogen har lagt mærke dertil. Og efter gammel folkemoral er der heller ikke noget mærkeligt i *det*.

Men siden er der blevet lagt mærke til disse mænd! Og med megen ret, thi de var alligevel de få. — Det må på ingen måde forundre, at opgaven ingenlunde altid blev løst. Ak, jeg husker dem så godt, disse kun halvopbyggede, halvtopdyrkede hedehjem, hvor alt ved sit fattige og forhuttede udseende vidnede om, at her havde man forløftet sig! Det var for mange fattigdom og slid hele livet, uden at det lykkedes ad den vej at skabe

nye hjem for deres børn, de havde nok at gøre med at holde det gamle oppe, og i ikke få tilfælde endte det alligevel med fattigkassen! Maaske var nogle af dem ikke dygtige, ialfald ikke dygtige nok, men iøvrigt var stillingen så vanskelig, at nogle få uheld kunde få det hele til at bryde sammen, og hjælp var så godt som ikke at få. Sagen var, at opgaven var over evne for overmåde mange, ja måske for de fleste. »Hvem tæller vel de tabte slag,« nej, men de er der, de tabte slag, og jeg tror, at det indblik, jeg her har givet, svarer langt mere til virkeligheden, end de noget rosenfarvede skildringer, man er vant til at træffe i litteraturen. — Men meget særprægede og ejendommelige kunde de, trods alt, være, disse mennesker, især i sammenligning med småfolk på de bedre egne, som jo gerne gik på arbejde på gårdene. Et væsentligt lyspunkt er det også, at det ofte var dygtige og flittige børn, der kom fra sådanne hjem, afholdte og velansete hvor de tjente, og mangen gang nåede så de, når de selv stiftede hjem, hvad fader og moder ikke havde nået! ²⁾)

Den sidste periode af hedeopdyrkningerne, den som er sket med mere eller mindre offentlig hjælp, skal kun kort omtales. På en måde går denne hjælp dog længere tilbage, idet hedeselskabets udmærkede arbejder: beplantning, vanding og afvanding, mosekultur og — vel ikke mindst — *merglingen*, har gavnet hedeopdyrkingen i høj grad, men selve opdyrkingen har ligget udenfor selskabets ramme. Derimod er loven af 24. marts 1899 om jord til landarbejdere selvfølgelig kommen hedeopdyrkere tilgode såvelsom andre. Og alligevel i knap

²⁾ Musæumsforstander H. P. Hansens afhandling i hans bog: *Fra gamle dage I, om hedeboender og hede hjem*, giver mange udmærkede oplysninger om det her foreliggende emne.

så høj grad, thi hedeopdyrkeren havde endnu sværere ved at opfylde lovens betingelser end andre. — Skulde der hjælpes her så det kunde forslå, så måtte opmærksomheden vendes direkte til disse pionerer. —

Det blev *Viborg amts landøkonomiske forening*, som i forbindelse med det i oplandet mellem Viborg og Herning i 1905 stiftede *mergelskelskab* i 1906 gjorde begyndelsen til at løse den her foreliggende opgave, idet man 29. nov. 1906 stiftede selskabet »hedebruget«. Aaret efter (regnskabsår 1907—08) havde det 2671 medlemmer, i 1925—26 6404 medlemmer. Langt de fleste af disse er »aktive«, d. v. s. det er hedeopdyrkerne selv, der har sluttet sig sammen, men de er udmærket støttet fra mange sider, dels af »passive« medlemmer, dels af banker, sparekasser, byråd, sogneråd og landøkonomiske foreninger, dels af forskellige legater og stiftelser. Af de c. 247,000 kr, som regnskabet i 1925—26 omfatter, kom c. 40,000 kr. ad disse forskellige veje (deraf godt $\frac{1}{3}$ fra opdyrkerne selv), resten fra staten. Man kan altså ikke sige, at ydeevnen af denne sammenslutning er særlig stor, men viljen til at hjælpe og troen på, at der kan hjælpes, er desto større, og at staten så må påtage sig de fleste af udgifterne, er der i et tilfælde som dette neppe noget at sige til. Tværtimod må man vist sige, at her er et af de få punkter, hvor den almindelige nedskæring, som også her føles, burde være undgået. Den har ført til, at mens man før kunde støtte opdyrkningen med ialt 25 kr. pr. td. l., så er denne sum nu gået ned til 15 kr. pr. td. l. Desuden ydes der hjælp til nybyggere, og endelig er der anlagt en række forsøg, der skal bringe oplysning om den heldigste måde, hvorpå heden kan kultiveres.

Nogle af de spørgsmål angående den ældre periode, som optegnelserne omkring i sognene formentlig måtte omfatte, er følgende:

1. Ejerens og sognets (stedets) navn. — Hvordan og hvornår blev hjemmet grundlagt. Var der en ejendom (bygninger, opdyrket jord) iforvejen (lidt eller meget), eller begyndte man helt på bar bund. Fra hvilken ejendom var jorden i så fald udskilt, og hvor stort var arealet. Beskaffenhed og terræn. Hvordan blev de nødvendige penge skaffet, og hvad havde man at begynde med af husdyr, redskaber m. m.

2. Hvordan var de bygninger bygget, der muligvis stod fra tidligere. Hvordan blev de nye bygninger bygget (huse af græstørv, lyngtørv, ler, lersten, afvekslende ler og lynglag osv.), især hvor der begyndtes på bar bund bør dette punkt klart belyses. Hvor langt lå det nye hjem fra naboer.

3. Havde man trækraft straks, eller hvornår fik man det, og hvordan gik det i det hele med den første opdyrkning. Mergel, anden gødning, afbrænding af tørv på marken eller tilførsel af mosejord. De første afgrøder. Plantning. Hvordan klarede man de første års udgifter, (bierhverv, dagleje m. v.).

4. Fremgangen i opdyrkning og besætning i årenes løb. Blev der udstykket og bebygget nye ejendomme fra den oprindelige, f. eks. til børnene.

5. Det offentlige: Kirke, skole, veje m. m.

Dette »skema« omfatter selvfølgelig ikke alt, navnlig kan der her og der være særlige forhold og begivenheder, som må medtages. Enhver må jo handle efter skøn.
